

УДК 329.17:130.2 (477)

О.М. ТЕТЕРИЧ (кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної журналістики та мовної підготовки)
Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків
E-mail: oteterich@mail.ru

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНЦІВ: МОВНИЙ АСПЕКТ

Дану статтю присвячено проблемам розвитку мови як фактору формування національної самосвідомості та як етноформуючій ознаці українського народу. Автор аналізує сучасний стан розвитку української мови в Україні. Розглядає поняття етносу, нації, риси українського національного характеру, національної самосвідомості, проводить аналіз мовної ситуації в Україні за останні десятиліття, розглядає законодавче регулювання статусу української мови в історичному розрізі та ін. Також в даній статті представлено осмислення ролі мовного питання у сучасному державотворенні.

Ключові слова: етнос, нація, національний характер, національна самосвідомість, українська мова.

На тлі економічних негараздів, вирішенням яких заклопотана майже вся Україна, наше суспільство час від часу збуджують хвилі мовних проблем. Мовна ситуація та проблема статусу мов в Україні постійно перебувають у центрі уваги і протистояння різних політичних сил.

Однак, вочевидь, мова в Україні сьогодні — це щось важливіше, ніж просто засіб спілкування; справа торкається глибших пластів колективної психології. Як відомо, мова є, крім усього, ще й ознакою ідентичності людини чи людської спільноти. І мовні групи розрізняють, насамперед, не за тим, чи знають її представники певну мову, а за ставленням до мови як ідентифікаційної групової ознаки. Нація існує насамперед завдяки самосвідомості її людей, їх самоототожненню з культурою своєї нації. Національна самосвідомість або почуття етнічної ідентичності лежить в основі національного характеру. Чи є українці сформованою нацією? Саме про етнопсихологічні особливості українців і роль мовного питання у державотворенні є темою даного дослідження. Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає культура та її окремі елементи. Пріоритет серед цих елементів належить мові. Так, практично всі етнічні українці володіють російською мовою, але це ще не робить усіх їх «російськомовними», адже більшість із них пов'язує себе не з російською мовою, а з українською, навіть якщо доводиться жити в суціль російськомовному середовищі і цією мовою щодень спілкуватися.

Тобто визнання мови «своєю» чи «чужою» — це один із проявів людської самоідентифікації із групою. А причина ототожнення людини зі «своєю» групою, звичайно, не лише в легкості спілкування.

Видатний вітчизняний філософ і філолог О. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого

народу. При цьому «етнічна специфіка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається». О. Потебня зазначив, що однією з основних функцій мови є те, що вона творить, формує думку. В різних народів думки утворюються по-різному, оскільки вони мають неоднакові мови. Тому, мова зумовлює розвиток прийомів розумової діяльності. Мова виступає важливим чинником, що об'єднує людей у «народність». Втрата народом своєї мови призводить до денаціоналізації народу, тому дуже важливо дбати про національну освіту та розвиток інтелекту в його представників.

З цього положення випливає ряд наслідків [6,35]:

- 1) втрата народом своєї мови рівнозначна денаціоналізації;
- 2) білінгвізм у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації;
- 3) культурний та, зокрема, мовний розвиток у ранньому віці сприяє розвитку національної свідомості.[6,48]

Українському національному характеру, українському менталітету, а також порівнянню їх з характером і психологічним складом інших народів присвячено чимало праць. Серед сучасних вітчизняних психологів проблеми етносу вивчали і вивчають: М. Шульга, П. Гнатенко, В. Павленко, С. Таглін, Л. Орбан, В. Хрущ, В. Москалець, М. Пірен, Л. Шкляр та ін. Крім того, видаються праці, написані українськими авторами в еміграції, які раніше були недоступні широкому українському загалу. Серед них можна назвати таких, як Г. Ващенко, І. Рибчин, О. Кульчицький, І. Мирчук, В. Янів, І. Ярема, а також Ю. Липа, О. Субтельний та ін.

Відправними поняттями, з яких доцільно розібратися необхідно почати з розкриття поняття «етносу». **Етнос** - від гр. плем'я, народ - це стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні особливості культури та психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших схожих утворень. Грецьке слово «етнос» послужило основою назви окремої галузі психології — психології етносу, або, як це звучить у працях одного з засновників етнопсихології В. Вундта — «психології народів».

Другим важливим поняттям є поняття «**нація**». Нація — духовно-психологічна спільність, заснована на територіально-економічній та історико-культурній єдності.[8,54] Нація, зазначають дослідники, як форма етнічної спільності, склалась на відносно пізньому етапі історичного розвитку людства. Виникнення націй пов'язане з періодом становлення капіталізму. Отже, хоч нації й існують у сучасних суспільствах як найпоширеніші форми етнічної спільності, але, окрім них, існують і такі різновиди етнічних спільнот, як народність, національна група та ін. На сьогодні не існує загальноприйнятого науково-обґрунтованого визначення поняття «нація». Усі існуючі визначення зводяться до перерахування її складових, таких, як спільна мова, територія та економічне й політичне життя на ній, культура та релігія, спільні расово-етнічні корені, закладені в генотипі, психологічна єдність, стрижнем якої є національна самосвідомість.

Єдина складова, як вважають спеціалісти, без якої неможливе існування нації, суто психологічна. Це — **національна самосвідомість**, або

усвідомлення етнічної ідентичності (національна ідентифікація), як вона називається в західній науці.[8,58] Далі за своїм значенням для етнопсихології є поняття **національний характер** — це відносно стійка сукупність рис характеру, які властиві переважній більшості представників певної нації. [2,45] Стосовно психічного складу українців, то спроби дати його аналіз як етносу і як нації здійснювалися в працях Г. Ващенко, М. Костомарова, О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, Я. Яреми. Їх спостереження та розвідки сучасних дослідників (А. Деркач, О. Донченко, П. Гнатенко, В. Крисько, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, М. Пірен, В. Янів) дозволяють окреслити найбільш узагальнені риси українського національного характеру.

Майже всі дослідники виокремлюють такі типові риси українського національного характеру, як демократичність, волелюбство, емоційність, що проявляються в музичності, наближенні до природи, культурі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, гостинності тощо. Більшість дослідників вважає, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертивність. Ця особливість виявляється в певній спрямованості людини на свій власний внутрішній світ, на проблеми, перш за все, власного соціуму, в миролюбності, зосередженості на внутрішній свободі. Українці на рубежі ХХІ ст. є складно опосередкованим «продуктом» свого історичного минулого. Навіть розуміючи те, що український етнос не є чимось застиглим і незмінним, а українці кінця ХХ ст., безумовно, відрізняються від українців ХІХ ст., ми маємо через етнопсихологічний аналіз виявити загальне і специфічне у психологічному складі та національному характері українців минулого, сучасного і майбутнього. Тим паче що домінування західної культури в сучасному світі, згладжуючи очевидні ознаки національної специфіки, ще не означає етнічного нівелювання населення земної кулі. Навпаки, нині різко зросла активність багатьох народів, які борються за свої національні інтереси, свою незалежність. Ще Монтеस्क'є писав про тих, хто живе в помірному поясі: «У країнах із помірним кліматом ви побачите народи непостійні у своїй поведінці та у своїх хибах і чеснотах, оскільки недостатньо визначені властивості клімату не в змозі зробити їх стійкими» [3, 10].

Вважаємо, що вищенаведене твердження якнайбільше підходить до українців, особливо що стосується їх непостійності і невизначеності у поглядах. Упродовж століть українці прагнуть збудувати свою державу, і постійно їм щось чи хтось заважає, дуже часто вони знаходяться під впливом різних загарбників і ідеологій, які на свій лад намагаються маніпулювати їхньою свідомістю.

Так, у період після Другої світової війни спостерігалась тенденція звуження сфери застосування української мови, зниження національної свідомості. Наприкінці 50 — початку 60-х років ХХ ст. майже 5 мільйонів українців (12,8 %) назвали рідною мовою російську, на початку 70-х років вже біля 6 мільйонів (14,5 %), а на початку 80-х років — 7,8 мільйона (майже 18 %). Але наприкінці 80-х років почалось прозріння національної

свідомості, і під час перепису населення число українців, що назвало рідною мовою російську, значно скоротилось і мало 12 % [1,26]. Але мовна ситуація в Україні серйозніша, ніж свідчить статистка. Значна частина українців, що назвала рідною мовою українську, у повсякденному житті розмовляють російською мовою. Такому стану речей сприяв не тільки міський спосіб життя, а й певна русифікація системи освіти. За роки радянської влади українська мова стала непрестижною, «мовою села», необов'язковою для вивчення. У 80-х роках ХХ ст. набув чинності закон, за яким батьки могли написати заяву до школи про звільнення їхньої дитини від вивчення української мови.

Вже в середині 80-х років 75 % шкіл залишались україномовними, але в них навчалась лише половина всіх учнів. У вищих навчальних закладах і технікумах викладання велося в основному російською мовою. Широке використання російської мови пояснювалось не стільки зверхнім ставленням до рідної, української, мови з боку українського населення переважно з інтелігентних сімей, а модою, сліпим наслідуванням [1,35]. В законодавстві України юристи виділяють чотири взаємовиключних етапи мовного законодавства. Основою першого є Закон УРСР «Про мови в УРСР» 1989 р. Згідно з цим законом, українська мова визначена державною, російська мова має статус офіційної, всі інші мови - мови національних меншин. Другий етап базується на Конституції України, низці актів та рішення Конституційного суду України 1999 р. У відповідності з цими законодавчими актами українська мова визначається державною, російська мова має особливий статус (конкретно не визначений), всі інші мови представляються мовами національних меншин. Третій етап складається з Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин, Закону України «Про судочинство, судоустрій і статус суддів» 2010 р., і рішення Конституційного суду України «Про статус суддів» 2012 р. Дані документи встановлюють, що українська мова є виключно державною, але 13 мов є регіональними в Україні, і широко можуть використовуватися у всіх сферах суспільного життя в залежності від доцільності. Тобто, фактично мають статус офіційної мови в цих регіонах. Разом з тим законодавством не встановлений поріг цієї доцільності, що створює зону для подальших спекуляцій.

З прийняттям Закону України «Про засади мовної політики» у 2012 році вкотре набуло актуальності питання впливу на національну самосвідомість українського народу, втрати його національної самобутності, втрати однієї з найістотніших ознак нації щодо відродження та подальшого розвитку української мови.

Документ дозволяє кожному регіону країни, де як мінімум 10% населення хотіли б спілкуватися не тільки українською, визначити для себе, яку мову, крім державної, використовувати в навчанні, діловодстві і під час звернень до держорганів. Юридично закон дає право 18 мовам, якими в Україні говорять нацменшини, отримати статус регіональних. А на практиці у 13 областях країни – на сході і півдні – регіональною стає російська, в

Криму до подібного статусу мають шанс піднятися російська та кримськотатарська, на Закарпатті – угорська, а в Чернівецькій області – румунська.

Чи не призведе прийняте рішення до етнічних конфліктів, пригнічення розвитку самосвідомості нації, чи не означає прийняте рішення, що український народ відмовляється від своєї самотності?

Зміни в українській психології значною мірою залежать в тому числі і від насильницького насадження чужої мови. Хоча багато дослідників, переважно іноземних, далеко не завжди можуть збагнути всю глибину цієї трагедії для української нації. Про те, що мови - це глибоко відмінні системи прийомів мислення, писав відомий мовознавець Олександр Потебня. [7, 259]. Він відверто засуджував двомовне виховання дітей у ранньому віці: «Знання двох мов у дуже ранньому віці, не є володінням двома системами зображення і повідомлення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло і наперед утруднює досягнення цілісності світоспоглядання, заважає науковій абстракції» [7. 263].

Аналіз динаміки мовних практик між батьківським і нинішнім поколінням громадян України дозволяє зробити висновок, що за зміни поколінь в Україні головною тенденцією останніх десятиліть було скорочення частки винятково україномовних сімей та зростання частки переважно російськомовних і тих, хто розмовляє змішаною мовою (так званім суржиком) [1,25]. У національній пам'яті криються глибинні риси мовного вираження всіх аспектів світосприйняття, руху національної думки. В етнопсихології досліджується таке явище як вплив іноетнічного мовного середовища на структуру етнічної свідомості. Встановлено, що проживання в чужомовному середовищі сприяє білінгвізму (вживанню двох мов) у першому поколінні. А вже в другому і особливо в третьому поколіннях відбувається повна мовна асиміляція. Чи не тому серед українців такий високий відсоток тих, хто назвав рідною мовою російську?

Таке «розмивання» етнокультурних особливостей характерне здебільшого для жителів великих міст. Але в цій ситуації найстрашніше те, що ці люди живуть не в чужому етнічному середовищі, а в чужомовному колі свого ж етносу. Більшість людей або не усвідомлюють цього, або байдуже сприймають цей факт як щось цілком нормальне. Тим часом втрачається етнічна специфіка характеру українців, що в свою чергу призводить до збільшення певних потаємних, прихованих рис і властивостей національної психіки (наприклад, роздвоєння особистості).

Внутрішній колоніалізм російської мови - не таке вже нове явище для українців (пор. засилля церковнослов'янщини як загальноприйнятої писемної мови з часів Київської Русі). Але він призводить до хибного розуміння масою справжньої культури особистості. Довгий час російська вважалася мовою високоосвіченої і культурної частини суспільства (як французька для росіян XVIII ст.). Селянин, потрапивши до великого міста, за будь-яку ціну намагався засвоїти мову «панівної» нації. Так було і залишається дотепер в більшості міст Східної України. В містах же Західної

України залишається ознакою високого рівня культури особистості - досконале володіння українською літературною мовою. Оскільки в мові відображається національна психологія мислення, то і в таємниці національної душі ми можемо проникнути тільки через її мову. Висловлюючи певну думку, людина користується словами несвідомо, концентруючи увагу тільки на змісті самої думки. Тобто "автоматичність" користування мовою має бути звичкою, як, скажімо, ходьба, жестикуляція, міміка тощо. На думку Дмитра Овсянико-Куликівського, все, що функціонує в несвідомій сфері, економить нашу енергію. Отже, мова і національність, які діють несвідомо, автоматично, виступають як особлива форма збереження і накопичення психічної енергії нації.[4,24] Думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання з допомогою словника і форм чужої мови. На сьогодні справа захисту української мови в державі Україна не лежить тільки у юридичній площині. Навіть якщо ми забезпечимо нашій мові усі законні права і підстави для її розвитку, вона однаково може занепадати через відсутність якісної моральної та емоційної складової у нашому суспільстві. Перед Україною, як і на початку ХХ століття, стоїть етнопсихологічна та культурологічна проблема «Провансу», тобто підміни національної самосвідомості на свідомість етнографічної групи, втрати високих та героїчних реєстрів культури і самозамикання у вторинності. До цього з руйнівними стимулами додається сучасна культура постмодернізму, яка пропагує егоцентризм, девальвацію вічних цінностей (нібито для максимальної свободи особи) і вириває людину з національної органічності. Україну сьогодні розколює не мова, а політика. Політика, яка замість вирішення проблем українців, спекулює на мовному питанні. Якщо ми не будемо відкрито і чесно осмислювати ці болючі проблеми, то й надалі утримуватимемо націю у стані напівсну, у світі декорацій самообману і реальної стагнації.

Мова, хоч і дуже важлива, глибинна ознака нації, але не така, без якої нація може втратити свою етнічну специфіку. Але, втративши мову, етнос може втратити владу та державність. Тому що: мова є однією із головних складових ознак етносу; рівень розвитку національної мови відображає рівень розвитку самої нації та її культури; мова етносу тісно пов'язана з його національним характером та менталітетом; володіння рідною мовою - це засіб проти стандартизації та уніфікації; перемога культури над технократизмом; боротьба національного "я" проти інтернаціонального знеособлення і бездуховності; кожен свідомий громадянин має рідномовні обов'язки: їх не можна ігнорувати; не можна поступатися своїми мовними правами, бо цим ми ослаблюємо свій народ, віддаємо його життєву силу на користь інших етносів; мова є одним з головних етнозберігаючих чинників.

Список літератури

1. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи//Газета конгресу національних громад України від 07.08.2010 №11.
2. Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий

аспект. Навчальний посібник / К.: АртЕК, 2001.- 304 с.

3. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія. – К.: МАУП, 2002. – 203с.
4. Манн Ю. Овсяніко-Кулмковський як літературознавець // Овсяніко-Куликовський Д.М. Літературно-критичні роботи. В двох томах. Т. 1. / Укл. І. Михайлова; Вступ. стаття Ю. Манн. — М.: Художня література, 1989.— С.3-24.
5. Орбан-Лембрик Л. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 3 - 19.
6. Потєбня О. Мова, національність, денационалізація: Статті і фрагменти / Упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с
7. Потєбня О. Эстетика и поэтика. - М., 1976. - ст. 259
8. Савицька О.В. Етнопсихологія.- К.: видавництво «Каравелла»- 2008.- 365с.
9. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія.- К.: Інститут психології РАН, «Академічний проект», 1999.-320 с.
10. Ш. Монтеск'є. Избранные произведения.— М., 1955.-321с.
11. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993.-124с.

О.М.ТЕТЕРИЧ

Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков

E-mail: oteterich@mail.ru

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ УКРАИНЦЕВ: ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ

Данная статья посвящена проблемам развития языка как фактора формирования национального самосознания и как этнообразующего признака украинского народа. Автор анализирует современное состояние развития украинского языка в Украине. Рассматривает понятие этноса, нации, украинского национального характера, национального самосознания, проводит анализ языковой ситуации в Украине за последние десятилетия, рассматривает законодательное регулирование статуса украинского языка в историческом разрезе и т.д. Также в данной статье представлено осмысление роли языкового вопроса в современном государственном строительстве.

Ключевые слова: этнос, нация, национальный характер, национальное самосознание, украинский язык.

О.ТЕТЕРИЧ

Kharkov national university of internal affairs, Kharkiv

E-mail: oteterich@mail.ru

ETHNOPSYCHOLOGY UKRANIAN: ASPECTS OF LANGUAGE

This article is dedicated to the problem of language as a factor in the formation of national identity, as ethno-forming sign of the Ukrainian people. The author analyzes the current state of development of the Ukrainian language in Ukraine. Consider the notion of ethnicity, nation, features of the Ukrainian national character, national identity, analyze the language situation in Ukraine in the last decade, is considering legal regulation of the status of the Ukrainian language in its historical dimension and others. Also in this article the understanding the role of language issues in a modern state.

Key words: ethnicity, nation, national character, national identity, the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.12

Прийнята до друку 03.10.12